

RHINOGAU

Mae'r Rhinogau yn dominyddu'r ardal rhwng y Mawddach a'r Dwyrdd; maent yn cynnwys cefnau o gopaon eithaf trawiadol gyda llechweddi chreigiau, clogwyni a grug. Ni yw teithio trwy'r mynyddoedd yn hawdd, enwedig yn anialwch y brynau gogleddol; dim ond i'r De, heibio'r Diffwys, mae pethau yn ychydig yn haws. Y mynydd uchaf yw Y Llethr, ond enwir y gadwyn ar ôl ei mynyddoedd mwyaf trawiadol, gan ffurfio'r ochrau'r bwlch y ddau ochr i Fwlch Drws Ardudwy. Mae nifer o safleoedd cyn-hanesyddol diddorol i'w gweld ar lethrau'r brynau.

Y Llethr 754m SH 661258

Mae yna sawl ystyr i'r gair *llethr* 'goleddf, ochr bryn neu fynydd, llechwedd, rhiw serth', mae pob un o'r ystyron ar gael yma. Mae defnydd y fannod 'Y' yn cryfhau gair cyffredin fel llethr, i'w wneud yn arbennig. Felly mae llawer o enwau mynyddoedd yng Nghymru, enwau cyffredin, wedi eu gwneud yn enwau priod trwy gymorth y fannod y neu yr. Yn Iwerddon mae'r ffurf Leitir 'llethr, llechwedd' yn aml yn cael ei Seisnigo fel letter; er enghraifft, mae'r enw Letterbreckaun yn deillio o Leitir Bhriocáin 'Llethr Brychan'. Llethr 1795 Map John Evans, Llethr 1838 AO.

Y Diffwys 750m SH 661234

Yn syml, cyfeiriad at y dibyn dwfn ar ochr Dwyreiniol y mynydd. Cyfuniad o'r rhagddodiad negyddol *di-* 'heb ddiwedd' + *affwys*, 'dyfnder'; i roi syniad o glogwyn mawr. Y Dyfoys et Gweyne y Craye c.1592 SCC, Y Diffwys 1678 Swyddfa Cofnodion Sirol Merionydd, Dyfwys 1795 Map John Evans, Difws 1796 Cambrian Register, Diphwys 1838 AO a cyfres 6" 1840-80.

Rhinog Fawr 720m SH 657290

Mae Rhinog yn ffurf fyrrach a llygredig yr enw Yr hiniog, ystyr *hiniog* yw 'postyn drws, ochr drws' sef y rhan unionsyth mewn ffrâm drws. Mewn geiriau eraill mae'r mynydd yn un ochr i ffrâm y drws 'bwlch' sy'n arwain drwodd i Ardudwy, un a elwir yn Fwlch Drws Ardudwy. Yr Hinog Fawr 1795 Map John Evans, Yr Hiniog Fawr 1834 Map Greenwood, Rhinog fawr 1838 AO.

Rhinog Fach 712m SH 665270

Dyma'r ochr neu'r postyn arall y drws, yr un lleiaf neu isaf ac mae'n amlwg ei fod wedi'i gysylltu â Rhinog Fawr uchod wrth fframio pas trawiadol Bwlch Drws Ardudwy. Yr Hinog Fach 1795 Map John Evans, Yr Hiniog Fach 1834 Map Greenwood, Rhinog fach 1838 AO.

Y Garn 629m SH 703231

Drwy ddefnyddio gair syml fel *carn* 'carnedd, twmpath, craig' gyda'r fannod 'Y' yn ei wneud yn arbennig mae'r enw yn dangos bod y mynydd gyda ffurf atgofiadol iawn i *garnedd* neu grug. Cymharer a'r mynydd An Carn, Iwerddon. Pen y Garn c.1700 Parochialia, Y Garn 1838 AO.

Moel Ysgyfarnogod 623m SH 658346

Ar un adeg yr oedd ysgyfarnogod i'w gweld yn aml ar y mynyddoedd, lluosog y gair *ysgyfarnog* 'ceinach'. Fodd bynnag, er gwaethaf y ffaith y gallai'r ysgyfarnogod fod yn bresennol, mae'n debyg bod yr enw wedi codi oherwydd y tebygrwydd rhai rhannau o'r bryn i'r ffordd y mae ysgyfarnog yn gorwedd i lawr i'r ddaear gyda'u clustiau'n fflat ar eu cefnau. Mae un amlinelliad creigiog yn arbennig o drawiadol wrth edrych arno o ardal Bronaber (SH7131). Nid oes cysylltiad â'r planhigyn cyffredin y mynyddoedd, sef Llys Ysgyfarnog: *Coeloglossum viride*. Moel yscyrnogod a Moel ysgyrnogod c.1700 Parochialia, Moel yscyrnogod 1749 Llawysgrifau Brogyntyn, Moel ysgyfarnogod 1838 AO.

Moel Penolau 611m SH 662348

Y tebygrwydd yw mai *pen* 'copa, pwynt uchaf' + *olau* 'llwybrau' (sef lluosog y gair *ol*) sydd yma yn hytrach na *pen* + (*g*)*olau* 'goleuni, disgleirdeb'; oherwydd yr oedd sawl bwlch a llwybr hynafol yn mynd heibio'r man. Fe roedd y ffurfiau cofnodedig cyntaf enw'r bryn, sef Moel pren iole c.1700

Parochialia yn rhoi cysylltiad at *iole* 'celyn' (ffurf ar y Saesneg Canol *hollin*?), tra bo'r ffurf Moel y panylau 1838 AO yn rhoi cysylltiad at y ffurf panylau, sef lluosog *pannwl* 'pant bach'. Y tebygrwydd yw mai camgymeriad sillafiad yw'r ffurf Moel Penolen cyfres 6" 1840-80. Mae'r ffurf Foel Penolau ar fapiau AO cyfoes yn anghywir.

Craig Ddrwg 596m SH 657332

Mae'r ardal yn un caregog, a gall *drwg* 'anodd, gwael, garw' ddisgrifio'r tir garw, toredig a chreigiog a geir yma. Y Graig Ddrwg a Craig ddrwg c.1700 Parochialia.

Clip 590m SH 654328

Defnyddir y gair *clip* 'clogwyn, allt serth' i ddynodi ardal garegog gyda sawl clogwyn neu ddiweddglo darn serth o dir fel yn Ben y Clip. Mae'r ddau yn addas yn yr ardal. Benthyciad o'r Saesneg *clip* yw'r gair, ei hun yn dod o'r gair Almaeneg *klippe* 'clogwyn'. Gwelir y ffurf y clippyng (c.1592) sef Y Clipyn yn yr ardal.

Moelfre 589m SH 625247

Defnyddir y gair moel yn aml fel elfen enwol, ond weithiau mae'r ystyr gwreiddiol yn dywyll, yma'r tebygrwydd yw mai *moel* 'noeth, llym' sydd i'r bryn. Nid yw'r elfen *bre* 'bryn, uchder; pentir'; o'r Frythoneg **brigā* 'bryn' yn derm mor gyffredin yn yr uwchdiroedd. Mae'r gair wedi ei ddisodli, er bod ganddo linach hir a chymhleth, a dim ond mewn ychydig enwau gwelir yr elfen, fel Penbre. Ar y cyfandir ymddengys bod mwy o synnwyr amddiffynnol ar ffurfiau'r elfen, fel yn **briga-* 'amddiffynfa'.

Llawlech 588m SH 631211

Er y gwelir y gair *llaw* 'un o'r dwylo' yn yr enw, mae'n anodd ei ddehongli fel disgrifydd i'r man; llai byth ystyr arall *llaw* 'bach, isel, gwan'. Efallai y bydd yn well ei ddisgrifio fel llygredd ar lafar *llaw(er)* 'nifer mawr' + *llech* 'craig, craig wastad'; i roi ymdeimlad o ardal lechog neu greigiog. Neu *llawr* 'tir, llwyfan; daear' + *llech* 'craig, craig wastad'. Gan ei fod yn grib amlwg gyda chodiad graddol, mae'n enw anodd iawn i fod yn sicr amdano gan fod cymaint o newidynnau.

Mae yna garn o'r Oes Efydd ar y grib, fel arfer yn tarfu llawer. Gellid bod wedi aflonyddu carnedd yn eithaf cynnar, byddai ysbeilio carneddau angladdol ar gyfer offrymau statws uchel wedi bod yn ormod o demtasiwn. Digwyddodd aflonyddwch diweddarach ar garneddau ar gyfer adeiladu llochesi, naill ai i bobl neu ddefaid; neu, ar gyfer adeiladu llwyfannau triongli. 'Llywllach, the guide of drifts, a mountain.' 1796 Cambrian Register.

Diffwys 577m SH 663351

Diffwys arall yn yr ardal, clogwyn yng Ngwm Moch; mae'r elfennau *di-* 'heb ddiwedd' + *affwys* 'dibyn' yn rhoi'r ymdeimlad o ddyfnderoedd diwaelod.

Moel y Gyrafolen 535m SH 673353

Wedi ei enwi ar ol y goeden *criafol* 'cerddinen', gwelir ffurfiau eraill fel *criawal*, *cyrafol* a *cyrawal*. Moel-y-gyrafolen 1838 AO.

Y Foel Ddu 473m SH 634284

Gellir defnyddio'r gair *du* 'tywyll' i ddynodi bryn sy'n dywyll oherwydd lliw'r creigiau neu fod rhai ardaloedd, enwedig y llethrau sy'n wynebu'r gogledd mewn cysgod dwfn yn y bore. Mae gan y bryn sbardun amlwg yn rhedeg i lawr i'r De i ffurfio 'copa', yn (SH 635274) sef Y Foel Wen; yn creu gwrthbwynt 'gwyn' i'r du.

Carreg y Saeth 452m SH 644303

Carreg 'maen', o'r Frythoneg **carreci-* 'maen'. Mae'n debyg bo'r gair *saeth* 'arf blaen pigog' yn

gyfeiriad at ffurf lletem bigfain y bryn, wrth edrych o Lyn Cwm Bychan, mae yn debyg i flaen saeth. Ar adegau mae'r gair saeth yn addas fel disgrifiad o graig neu asen bigfain; ond, weithiau gellid ei defnyddio fel enw ar ardal o goetir lle'r oedd y coed yn addas ar gyfer gwneud saethau neu waywffyn. Roedd bedw, ffawydd, ysgaw a derw yn cael ei ddefnyddio yn y cyfnod canoloesol ar gyfer siafftau saeth. Yr unig ffafriaeth o ran y pren oedd i'r onnen, wrth wneud saethau rhyfel, roeddent yn drymach ac yn gryfach. Wedi nodi fel karregey sayeth c.1592 SCC, Carreg y Saeth - Pennant a Bingley.

Craig Aberserw 445m SH 696266

Enwir y bryn ar ôl y fferm Aberserw, *aber* 'cymer' + *serw* 'disglair'; deilliodd y fferm ei henw o gydlifiad afon Afon Serw ag Afon Eden. Craig Aber-serw 1838 AO.

Craig y Gwynt 431m SH 673363

Mae enw'r *graig* 'clogwyn' yn dathlu'r ffaith ei fod yn fan agored, man gyda llawer o wynt 'awel, chwyth'; o'r Indo Ewropeaidd **h₂weh₁nto* 'gwynt'.

Moel y Geifr 427m SH 635349

Lluosog y gair *gafr*, cyfystyr a Chernyweg Canol *gaver*, *gavar* Hen Lydaweg *gabr*, Hen Wyddeleg *gabor*; anifeiliaid sydd yn gyffredin yn y mynyddoedd nawr, ond yn wreiddiol o'r Dwyrain Canol.

Craig y Ganllwyd 410m SH 708258

Wedi ei enwi ar ol pentrefan Ganllwyd.

Moel Goedog 388m SH 619325

Mae'r term *coedog* 'coediog' yn yr enw yn dangos bo'r llystyfiant wedi newid oherwydd dyn; nid oes coedwig ar y llethrau o amgylch y bryn *moel* 'llwm'. Dim syndod mewn gwirionedd, oherwydd hanes hir trigo a defnyddio tirwedd yma. Mae gan y bryn penodol lawer iawn o olion cyn-hanesyddol ar ei lethrau a'i gopaon; sy'n cynnwys *arneddau*, systemau caeau, aneddiadau a chaerau brynau. y foel goediog c.1592 SCC, Voel y Goedog c.1700 Parochialia, Moel-y-goedog 1838 AO.

Mynydd Cwm Mynach 387m SH 677223

Enwir y mynydd ar ôl dyffryn Cwm Mynach; yn lle *mynach* 'monachus' mae rhai wedi cysylltu'r enw â mwyniach, mwnach, mynach 'mwynloddiau, mwyn' oherwydd bod yna olion o lawer o wahanol weithfeydd mwyn yn digwydd yn yr ardal fwyneiddiedig hon. Fodd bynnag, mae cryn nifer o grybwylliadau archif o'r enw yn y ffurfiau mynach, hyd yn oed ym 1200 rydym yn dod o hyd i Cwmmeneych a Cwmmenaich; hefyd, rhaid cofio presenoldeb Abaty Cymer gerllaw. Mynydd Cwm-mynach sydd ar fapiau AO cyfoes.

Bryn Brith 383m SH 664154

Mae'r *bryn* 'bryncyn' yn un *brith* 'amryliw, brych, ysmotiog', o'r Frythoneg **brixto*- 'amryliw', yn cyfeirio tuag at y cymysgedd o glogwyni, coed a phorfa ar lechweddau'r bryn.

Moel y Gerddi 380m SH 620316

Gerddi yw'r lluosog y gair *garrd* 'ardd, lluarth', y gerddi sydd i'w gweld yma yw clytwaith o gaeau a llociau bach hynafol, enwedig ar ei lethrau deheuol. Wedi ei enwi ar ol y Gerddi Bluog. Moel y gerddi 1838 AO.

Moel y Gwartheg 377m SH 678317

Mae'r bryn yn codi ei enw o'r gwartheg a fyddai wedi'u canfod yma ar y mynydd. Hyd yn oed heddiw, mae nifer o fridiau, fel gwartheg Duon Cymraeg yn ddigon caled i'w cadw y tu allan trwy gydol y flwyddyn; fel arfer yn cael ei ddwyn i lawr i dir is yn y gaeaf. Moyle E gwarthege c.1592 SCC.

Craig y Dinas 357m SH 624230

Mae yna *craig* 'maen'; ond un heb *dinas* 'amddiffynfa, caer'. Oedd y bryn yn atgoffa rai o fryngaer? Hefyd ar un adeg, yn ystod cyfnodau o ofid, yr oedd pobl yn gyrru eu hanifeiliaid at y copaon i'w cadw mewn llociau gwrych.

Y Gyrn 349m SH 642395

Bryn sy'n debygol o atgofio'r gwyliwr o ffurf arbennig: *currn*, *cyrn* 'crug, carnedd, tŵr pigfain'; a dyma beth sydd, nid yw'n gwbl gonigol ond mae ei ochrau creigiog yn rhoi ymdeimlad o domen o gerrig.

Moel Ispri 321m SH 702202

Wrth edrych ar y ffurf a gofnodwyd 1592, gallwn gynnig bod cysylltiad rhwng *hisbyn* â'r term *hesbin* 'mamog ifanc'; fodd bynnag cam sillafiad sydd [ymddengys y gair moch fel cam sillafiad y gair moel hefyd]. Mae'r ffurfiau diweddarach, er gwaethaf eu cam-sillafiadau, i gyd yn cyfeirio at enw disgrifiadol; *fel is* 'o dan' + *'bry(n)* 'mynydd' - gyda'r moel o dan mynyddoedd uwch. Mae'r copa yn un amlwg ar ddiwedd cefn hir sy'n rhedeg i lawr o Y Garn. Dyma gartref un o'r cewri a oedd yn gysylltiedig ag Idris Gawr, enw'r cawr oedd Ysbryn. Enw tebyg iawn i enw'r bryn. Moylesbryn 1209 Siarter Abaty Cymer, Moch hisbyn c.1592 SCC, Moel is-bri c.1700 Parochialia, Mollysbryn 1733 a Moilisbury 1743 Sesiynau Chwarter Merioneth, Moel Isprin 1742 Gweithredoedd Pantludw, Moel Ysbri 1761 E Phillmore, Bygones, Moel Ispri 1838 AO.

Y Figa 320m SH 656194

Ar un adeg, un cysylltiad lleol oedd mai *bicra*, *bicre* 'ymosod, gwrthdaro; cweryla'; neu, i'r gair *pica* 'pigfain, tas gwair'. Ond yng nghylchgrawn 1796 Cambrian Register fe welir yr enw Buddugre, o *buddug* 'buddugol, llwyddiannus; hael, + *gre* 'haid, diadell'; safle da i'r anifeiliaid(?). Efallai y gellir derbyn *bu* 'buwch, ych, pen gwartheg' + *gre* 'buches'; weithiau gwelir yr elfen *bu* fel *bi*. Ar wahân i'r bryn, defnyddir yr enw ar bont a mwynglawdd, a agorwyd i ddechrau i gynhyrchu mwyn copr, daeth mwynglawdd Figa (Vigra) yn un o'r mwyngloddiau aur pwysicaf yn yr ardal ac roedd yn eiddo i'r un cwmni a oedd yn rhedeg y mwynglawdd Clogau. Y Figa 1837 AO.

Bryniau Glo 319m SH 721213

Nid oes cloddfeydd glo yn yr ardal; mae'r term glo yn cyfeirio at *glo golosg* 'siarcol'. Fe all y gair glo ddynodi ardal o goed ble roedd siarcol yn cael ei gynhyrchu. Brynie Glo 1670 Llawysgrifau, Nannau, Brynnie'r Glo c.1700 Parochialia, Bryniau-glo 1838 AO.

Y Foel Senigl 311m SH 599314

Rhaid gwneud penderfyniad os senigl neu sensigl oedd yma'n wreiddiol. Os *senigl* oedd yr enw gwreiddiol, ceir dau ystyr; naill ai: *senigl*, *sienigl* 'darn(au) mân; drylliedig, candryll, carpiog'; i ddisgrifio ardal o gaeau mân tybed. Rhaid nodi'r ardal o gaeau hynafol o gwmpas y bryn. Neu: ffurf ar y gair *sanigl*, benthyciad o'r Hen Ffrangeg neu Saesneg Canol *sanicle*; hen enw'r planhigyn Clust yr arth *Sanicula europaea*: *wood sanicle*. Os sensigl, sensegl, senseg sydd, enwau amrywiol y planhigion Llyga(i)d y dydd: *Bellis perennis*; llyga(i)d llo mawr: *Leucanthemum vulgare*; melyn(ion) Mair: *Calendula officinalis*. Moel y Sensigl AO 1887.

Craig Gyfynys 270m SH 084382

Gyfynys oedd enw'r fferm yn yr ardal; chwalwyd y fferm wrth adeiladu atomfa Trawsfynydd a'i llyn oeri.

Moel Tecwyn 240m SH 637382

Yr enw personol Tecwyn; mae eglwys Tecwyn, sef Llandecwyn yn agos i'r bryn.